

Dr Boris Begović*

„Kada je u pitanju razaranje, možete računati na boljševike.“

Moris Verstret, 1917. godine

Hassan Malik. 2018. *Bankers and Bolsheviks: International Finance and the Russian Revolution*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 296

Ovo knjiga je posvećena gotovo potpuno zaboravljenom događaju – državnom bankrotu (*sovereign default*) koji je sovjetska Rusija proglasila u februaru 1918. godine. Prema nekim indikatorima, najvećem državnom bankrotu u (finansijskoj) istoriji sveta. I jednom od retkih u kojim država dužnik ne samo da je prestala da izvršava svoje obaveze prema poveriocima nego je javno i nedvosmisleno porekla sve te svoje obaveze, to jest odrekla se svih državnih dugova koji su nastali pre stupanja na vlast onih koji su odlučili da istorija počinje od njih.

Iako je taj događaj za mnoge, uključujući poverioce, predstavljao iznenađenje, autor već u uvodu, analizirajući Lenjinovo pisanje u pre-revolucionarnom periodu, naročito nalaze njegove knjige *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, zaključuje da tom iznenađenju nije bilo mesta. Za Lenjina je, kako piše autor, finansijski kapital, otelotvoren pre svega u bankama, bio osnovni pokretač globalnog kapitalističkog sistema, a taj sistem, Lenjin nije skrivao, trebalo je razoriti. Revolucija će biti, zaključuje autor, „eksplicitno finansijska“ (str. 3). Stoga i ne treba da čudi sovjetski državni bankrot kojim je udarac nanet poveriocima – bankama, bar kako su to ocenjivali boljševici.

No, pre nego što pažnju posveti sâmom državnom bankrotu sovjetske Rusije, autor s pravom čitaoca vodi kroz decenije koje su tom bankrotu prethodile i kroz kratku istoriju ruskih državnih finansija. Taj istorijski pregled počinje poslednjom decenijom XIX veka, vremenom kada carska Rusija beleži visoke stope privrednog rasta, zasnovanog na ubrzanom industrijalizaciji i sveobuhvatnoj transformaciji po mnogo čemu

* Autor je redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, begovic@ius.bg.ac.rs.

još uvek feudalnog društva. To je vreme kada na mesto ministra finansija stupa Sergej Vite. Za njega se vezuje veliki investicioni zamah u carskoj Rusiji krajem XIX i početkom XX veka, naročito u izgradnji železnica, sa Transsibirskom železnicom kao simbolom te izgradnje. Percepcije mogu da budu varljive, ali je nesporno da je upravo tokom Viteovog mandata Rusija prihvatila zlatni standard (1897. godine) i učestalo se pojavljivala na strani tražnje na međunarodnom tržištu kapitala, kako bi prikupila sredstva za ubrzanu industrijalizaciju pod paskom države. Upravo su se u tom periodu ruske državne finansije potpuno integrisale u međunarodno tržište kapitala, i to tako da je Rusija postala najveći pojedinačni dužnik na tom tržištu – pred Prvi svetski rat, nijedan državni dug nije bio veći. Rusija se u pozajmljivanju kapitala okrenula pre svega Parizu i Berlinu, što je, uz tadašnje sveobuhvatno zahlađenje u odnosima Nemačke i Rusije, dovelo do toga da su francuske banke bile najaktivnije. Rotšildovi, koji su tada bili dominantan igrač u Londonu, nisu bili zainteresovani da se uključe, „zgroženi nad carističkim antisemitizmom“ (str. 51). Dž. P. Morgan i Vol strit su tada još uvek imali druge prioritete. Zbog toga je bilo neminovno da Francuzi budu najveći poverioci carske Rusije.

Upravo tako – Francuzi, a ne samo francuske banke. Reč je o sledećem: tadašnji državni zajmovi bili su zasnovani, kao i većina današnjih, na emitovanju obveznica. Pritom, francuske banke su bile samo pokrovitelji emisije ruskih državnih obveznica, iako su određeni njihov deo zadržale u svom portfelju. Veći deo obveznica kupili su, plasirajući svoju štednju, mali investitori, uključujući veliki deo francuske srednje klase, kao i određeni deo francuske radničke klase, koja je, uz seljake, krajem XIX veka već raspolagala određenom štednjom.¹

Ubrzani privredni rast Rusije nije pratila politička stabilnost, što je izazvalo, posle žestokog poraza Carevine u Rusko-japanskom ratu 1905. godine, seriju političkih i ekonomskih nestabilnosti poznatijih kao Revolucija iz 1905. godine, koju je Lenjin kasnije nazvao „generalnom probom Oktobarske revolucije“. Sve to je uzrokovalo pad nivoa privredne aktivnosti, uvećanje fiskalnog deficita, finansijsku krizu i potrebu da se uvećanim nivoom investicija obezbedi novi zamah privrednog rasta. Zbog toga su vlasti Carevine preduzele sve što je bilo u njihovoj moći da Rusiji obezbede novi međunarodni zajam. Ugovor o tom zajmu zaključen je u aprilu 1906. godine i u historiografiji se često naziva „zajmom koji je spasao Rusiju“, kako je to u Dumi proglasio Vladimir Kokovcov, tadašnji ministar finansija, koji je na tom mestu zamenio Vitea, tada već premijera. No, autor veoma pažljivo analizira ekonomske i, naročito, političke

¹ O ovome svedoči razgovor tipičnih predstavnika srednje klase iz Prustovog romana *U potrazi za izgubljenim vremenom*, koji autor navodi u uvodu svoje knjige. Likovi Prustovog romana raspravljaju o tome u koje hartije od vrednosti da investiraju i eksplisicito pominju konzole (britanske državne obveznice bez roka dospeća) i ruske državne obveznice sa stopom prinosa od četiri odsto.

posledice tog zajma i načina na koji je on realizovan. Duma je potpuno marginalizovana u celokupnom postupku sklapanja tog ugovora i znatno je uvećan državni dug Carevine, što je samo pojačalo rešenost opozicije da se suprotstavi vlastima. Na međunarodnom planu je značajno da je to prvi međunarodno sindikalizovan zajam, što znači da se Rusija oslobodila koncentracije svojih dugovanja jednoj zemlji, Francuskoj, ali je pojavljivanje ruskih državnih obveznica na drugim finansijskim tržištima, poput britanskog, uvećalo izloženost tih obveznica spekulativnim udarima. Nadalje, to pojavljivanje je bilo praćeno i negativnim publicitetom koji su stvarali protivnici tog zajma, što je umanjivalo sadašnju vrednost emitovanih obveznica, pa je time uticalo i na uslove budućeg zaduživanja Rusije na tim tržištima. Za autora „zajam koji je spasao Rusiju“ nije ništa drugo do Pirova pobeda ruskih vlasti.

No, izvesno je da se u periodu posle tog zajma, ne neminovno, a još manje isključivo zbog njega, finansijsko i ekonomsko stanje Rusije znatno popravilo. Vratio se dinamičan privredni rast, stabilizovalo se domaće finansijsko tržište i stoga se umanjio rizik investiranja u ruske državne obveznice. Razlika u stopi prinosa, to jest u kamatnoj stopi između britanskih i ruskih državnih obveznica, smanjila se sa 340 bazičnih poena (u junu 1906. godine), na svega 140 u proleće 1914. godine. Stope privrednog rasta su se podigle visoko, što je omogućilo da se, i pored lavovskog zaduživanja u inostranstvu, umanju stopa zaduženosti (merena tadašnjim indikatorima) zemlje. Ona je 1913. godine bila svega 47% – malo iznad vrednosti tog pokazatelja za Nemačku i ispod vrednosti za Francusku.² Štaviše, londonski *The Economist*, opisujući političko stanje u Rusiji, navodi da su ljudi u Rusiji, iako žele promene, „voljni da ih traže mirnim, parlamentarnom sredstvima. Revolucija je gotova. Rusija se okrenula liberalnoj demokratiji“ (str. 88). No, ukupni nivo zaduženosti se uvećavao, a osim spoljnog, uvećavao se i već pozamašan unutrašnji, ne samo državni dug. A praktično nijedna politička protivrečnost koja je izazvala Revoluciju iz 1905. godine nije uspešno razrešena. Na sve to je došao Prvi svetski rat.

Sam ulazak u rat omogućio je ruskim vlastima da direktno pozajmljuju sredstva od vlada savezničkih zemalja i da ukidanjem konvertibilnosti papirnog novca za zlato dobiju na fleksibilnosti monetarne politike. To su bile dobre vesti, makar na kratak rok. Sve ostale su bile loše. Već sama objava rata uzrokovala je pad obima proizvodnje. Izuzev stagnacije u 1915. godini, kako je rat tekao, obim proizvodnje je sve više opadao. Razlozi su bili jasni. Rusija je počela vojnim porazima da gubi delove svoje predratne teritorije, pa time i kapacitete za proizvodnju na njima. Veliki deo radne snage bio je mobilisan, a onaj koji nije, sve je više štraj-

² Reč je o iznosu duga koji nije korigovan iznosom državnih potraživanja. Dakle, u pitanju su bruto, a ne neto vrednosti.

kovao, ne samo zbog drastičnog porasta cene osnovnih namirnica. Ni abdikacija cara Nikolaja II i uspostavljanje republike sa privremenom vladom Kerenskog na čelu nisu smirili tenzije. Naprotiv, broj i obuhvatnost štrajkova drastično su porasli: kako navodi autor, broj štrajkača se udesetostručio od marta do oktobra 1917. godine. Naravno, zasluge ili odgovornost za to, zavisi od ugla posmatranja, treba pripisati, između ostalih, i boljševicima i drastičnom uvećanju nivoa njihovih aktivnosti po povratku njihovog nespornog vođe u zemlju u aprilu 1917. godine.

No, strani investitori nisu ustuknuli. Štaviše, njihov apetit za rizik se povećao. Tome su doprinele, što eksplicitne, to implicitne garancije koje su za ruske obveznice i servisiranje obaveza na osnovu njih dale zapadne vlade, pre svega britanska i francuska. Tipičan primer moralnog hazarda. U takvom okolnostima, one banke, poput *Crédit Lyonnais*, koje su u svom portfelju držale veliki broj ruskih obveznica, bile su ubeđene da će im, ukoliko Rusija prestane da izvršava svoje obaveze, njihova država priskočiti u pomoć i izbaviti ih iz gubitaka. Nije, dakle, ponašanje banaka iz 2008. godine i velike finansijske krize ništa novo. A konkurencija na finansijskom tržištu u Rusiji postajala je sve jača i neki su već ozbiljno razmišljali o svom položaju na tom tržištu posle završetka Velikog rata. U takvim okolnostima i ne čudi to što se strani investitori nisu mnogo obazirali na mogućnost revolucije. Naprotiv, kako navodi autor, čak su smatrali da bi ta revolucija bila dobra stvar, da bi mogla da donese nove poslovne prilike. Autor zaključuje da je bezbrižnost stranih investitora u Rusiji 1917. godine bila posledica „ne propusta da anticipiraju revoluciju, već propusta da tačno predvide prirodu revolucije u koju su oni svesno ulagali“ (str. 161).

Teško da bi u raspravi mogao da opstane autorov stav da su strani investitori ulagali u revoluciju, više su ulagali bez obzira na revoluciju, ali je daleko bitnije pitanje kako i zašto nisu videli šta sledi, kakva će to biti revolucija. Boljševici to nisu krili. Lenjin je, kako navodi sâm autor, još 1916. godine napisao i objavio jasno šta misli o „buržoaskoj Francuskoj, reakcionarnoj Francuskoj, savezniku i prijatelju carizma, ‘svetskom lihvaru’... koja brani svoj plen, svoje ‘sveto pravo’ da poseduje kolonije, svoju ‘slobodu’ da eksploatiše svet uz pomoć miliona pozajmljenih slabijim i siromašnijim zemljama“ (str. 164). A u programskom pamfletu objavljenom tri nedelje pre Oktobarske revolucije, Lenjin jasno navodi da nije u pitanju samo poništavanje ratnih zajmova već proglašavanje ništavim svih državnih dugova, kako navodi, ne samo carizma nego i buržoazije.

Dakle, u tom pogledu za boljševike nije bilo dileme. Štaviše, autor argumentovano, ukazujući na zabrinjavajući porast ruskog državnog duga (vojni izdaci su u svakoj ratnoj godini finansirani sa preko 50%, a u nekim godinama i sa preko 60% međunarodnim zaduživanjem) i drastičan

pad nivoa privredne aktivnosti, tvrdi da Rusija, nezavisno od ideoloških svetonazora nove vlasti, ne bi mogla da ispunjava svoje obaveze prema poveriocima, tako da bi bankrot bio neizbežan. Drugim rečima, i neke druge vlasti bi u tim uslovima morale da proglase bankrot, i to iz razloga uobičajenog u istoriji – nemogućnosti da se servisira dug. No, boljševici su hteli da uđu u istoriju na drugi način. Već na samom početku njihove vladavine započela je rasprava o pitanju ruskog državnog duga, i to da na sastanku Sveruskog centralnog izvršnog komiteta (boljševičko zakonodavno telo) 28. novembra 1917. godine (po novom kalendaru). Na njemu je jedan od njegovih članova, Solomon Lozovski, pokrenuo pitanje bankrota tvrdeći, citirajući francuske marksiste, da će „revolucija u Francuskoj izbiti onda kada Rusija prestane da otplaćuje svoj državni dug Francuskoj“ (str. 192). Ovim postaje jasno da je boljševička odluka o bankrotu bila smeštena u kontekst svetske revolucije koja se očekivala i koju bi bankrot, navodno, samo pospešio. A takva revolucija će ukloniti „buržoasku vlast“ tih zemalja, koje bi bile ogorčene boljševičkim proglašavanjem bankrota. Zbog toga je potrebno, ne samo da se prestane sa servisiranjem obaveza, već da se sve te obaveze jednostrano proglase ništavim – da sovjetska Rusija poriče svoj državni dug, kako je zabeleženo na sastanku Sovnarkoma (boljševička vlada) 4. januara 1918. godine (po novom kalendaru). Još je mesec dana haotičnog vremena ustoličavanja još uvek diletantske boljševičke vlasti (to je i vreme katastrofalno loše vođenih mirovnih pregovora u Brest-Litovsku sa Nemačkom) bilo potrebno da boljševičko zakonodavno telo 3. februara donese uredbu kojom sovjetska Rusija *de iure* poriče svoje državne dugove i ugovore koji su pravna osnova državne dužničke obaveze jednostrano proglašava ništavim. Dakle, sovjetska Rusija je svetu obnarodovala da ne želi da ispunjava svoje dužničke obaveze, preciznije, da smatra da one uopšte i ne postoje.

Zanimljiva je bila reakcija poverilaca. Jednostavno, odbacivali su realnost. Francuski komentator Emanuel Vidal smatrao je da će boljševici brzo da se prizovu pameti i da ponište svoju odluku jer proglašenje bankrota državu udaljuje sa svetskog finansijskog tržišta. Niko ne želi da pozajmi onom koji nije vratio ono što je trebalo da vrati, odnosno ko nije platio ono što je trebalo da plati. Stoga, smatrao je Vidal, ne postoji slučaj da je država bila sposobna da ostane u bankrotu i „boljševici će spoznati da i oni moraju da potpadaju pod taj zakon“ (str. 198). Nije sporno da je Vidal bio dobar poznavalac međunarodnih finansija kome je bilo poznato da je najveći podsticaj državi da ne proglasi bankrot to što po njegovom proglašenju gubi pristup međunarodnom tržištu kapitala i mogućnost da svoj (primarni) fiskalni deficit finansira na taj način. Međutim, on očigledno, kao i mnogi drugi 1918. godine, nije poznao boljševike – na šta su oni bili spremni i koji su podsticaji bili relevantni za njih. Bankrot sovjetske Rusije i Sovjetskog Saveza, koji ju je nasledio, trajao je 69 godina – najduže u istoriji, kako tvrde Rajnhart i Rogof (Reinhart, Rogoff,

2009), svakako najbolji poznavaoци istorije suverenih dugova i državnih bankrota. Tek je 1987. godine Sovjetski Savez postigao sporazum sa poveriocima i dobio slobodan pristup međunarodnom tržištu kapitala.

Da li je opisani prestanak servisiranja obaveza najveći državni bankrot u istoriji? Odgovor na to pitanje zavisi od toga koji se pokazatelj veličine duga koristi. Nominalna vrednost Ruskog duga u trenutku proglašenja bankrota bila je 4.560.106.792 američka dolara. Kada se taj iznos, poređenja radi, pretvori u američke dolare iz 2012. godine, veličina tog duga samo je nešto manja od vrednosti argentinskog duga u trenutku bankrota iz 2001. godine i čini negde polovinu iznosa grčkog državnog duga u trenutku njegovog restrukturiranja iz 2012. godine. Autor, međutim, insistira na relativnom pokazatelju, a to je učešće duga u ukupnom svetskom bruto domaćem proizvodu u trenutku bankrota. Prema tom pokazatelju, dug sovjetske Rusije u trenutku bankrota bio je preko pet puta veći od grčkog i deset puta veći od argentinskog. Nije ni čudo, zaključuje autor. Grčka je periferna zemlja evrozone, Argentina periferna zemlje svetskog finansijskog sistema, a carska Rusija je bila, na dužničkoj strani, centralna zemlja tadašnje svetske finansijske arhitekture. U tom smislu, uredba Sveruskog centralnog izvršnog komiteta od 3. februara 1918. godine jeste pravni dokument kojim je proglašen najveći državni bankrot u istoriji.

Čitanje ove knjige, otkrivanje činjenica i svojevrсно oslobađanje, makar od zaborava, istine o državnom bankrotu sovjetske Rusije otvara, kao i čitanje svake dobre knjige, nova pitanja. Osim onih o karakteru boljševičke vlasti i stepenu beskrupuloznosti njenih protagonista, pitanja se mogu odnositi i na najvećeg poverioca – Francusku. Da li se gubitkom mogućnosti da naplati potraživanje od Rusije može objasniti francuska rigorozna, gotovo nemilosrdna pozicija prema Nemačkoj i ratnim reparacijama koje je zahtevala na Pariskoj mirovnoj konferenciji, koje su potom unete u Versajski mirovni ugovor? Možda je još značajnije pitanje uticaja tog bankrota na vlasnike ruskih državnih obveznica u Francuskoj, od kojih su mnogi bili mali investitori. Njegov uticaj na društvenu istoriju Francuske bio je značajan i, prema svemu sudeći, dosad slabo istražen. Ako ništa drugo, pokazalo se da je, još krajem XIX veka uspostavljen, svet savremenih, globalizovanih finansija isprepletan i međuzavisan. Toga bi trebalo da budu svesni svi oni koji, na različite načine, akademski ili krajnje praktično, razmišljaju o državnim bankrotima.

LITERATURA (REFERENCES)

Reinhart, Carmen M., Kenneth S. Rogoff. 2009. *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.